

STD : 12

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 7

વસ્તી

સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન



પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

**(1) ભારતમાં સૌપ્રથમ વખત વસ્તી-ગણતરી કોના દ્વારા
કરવામાં આવી ?**

(અ) જમશેદજી તાતા

(બ) સ્વામીનાથન

(ક) દીનદયાલ ઉપાધ્યાય

(સ) દાદાભાઈ નવરોજુ

(2) ઇ.સ. 2021 થી 2025ના વર્ષ સુધીમાં ભારતની
વસ્તી કેટલા કરોડ થવાનો અંદાજ છે ?

(અ) 155 કરોડ

(બ) 130 કરોડ

(ગ) 139.98 કરોડ

(દ) 180 કરોડ

(3) ભારતમાં સૌપ્રથમ વસ્તી-ગણતરી કઈ સાલમાં
કરવામાં આવી ?

(અ) ઈ.સ. 1901

(બ) ઈ.સ. 1951

(ક) ઈ.સ. 1871

(દ) ઈ.સ. 1921

(4) ઈ.સ. 1901માં ભારતની કુલ વસ્તી કેટલી હતી?

(અ) 22.2 કરોડ

(બ) 25.2 કરોડ

(ક) 102.7 કરોડ

(સ) 23.8 કરોડ

(5) ઈ.સ. 2011માં ભારતની કુલ વસ્તી કેટલી હતી?

(અ) 36.1 કરોડ

(બ) 54.8 કરોડ

(ક) 121.02 કરોડ

(સ) 23.8 કરોડ

(6) ભારતમાં આયોજનનો આરંભ કઈ સાલમાં થયો ?

(અ) ઈ.સ. 1901

(બ્ય) ઈ.સ. 1951

(ક) ઈ.સ. 1950

(સ) ઈ.સ. 2000

(7) વિશ્વમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ કર્યો છે ?

(અ) ચીન

(બ્ય) ભારત

(ક) ઓસ્ટ્રેલિયા

(સ) અમેરિકા

(8) ભારતના ક્યા રાજ્યમાં એ 1000 પુરુષોએ
સ્થીઓનું પ્રમાણ વધારે છે ?

(અ) ગુજરાત

(બ) મહારાષ્ટ્ર

(ક) કેરલ

(દ) ઉત્તરપ્રેશ

(9) ઈ.સ. 2011માં ભારતમાં એ 2 1000 પુરુષોએ
સ્થીઓનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?

(અ) 930

(બ) 950

(ગ) 940

(દ) 970

(10) ઈ.સ. 2011માં ભારતમાં જન્મ-જરનું પ્રમાણ

કેટલું હતું ?

(અ) 21.8

(બ) 36.8

(ગ) 72.0

(સ) 23.8

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) બધી જ સમસ્યાના મૂળમાં કઈ સમસ્યા રહેલી છે?

➤ બધી જ સમસ્યાના મૂળમાં વસ્તીવધારાની સમસ્યા રહેલી છે.

(2) કામ કરતી અને કામ ન કરતી વસ્તી એટલે શું ?

➤ વસ્તીનું જે પ્રમાણું ઉત્પાદનમાં ફાળો આપતો હોય તે કામ કરતી વસ્તી કહેવાય છે અને વસ્તીનું જે પ્રમાણું ઉત્પાદનમાં ફાળો ન આપતો હોય તે કામ ન કરતી વસ્તી કહેવાય છે.

(3) ઈ.સ. 2011માં વસ્તીવૃદ્ધિનો એર કેટલો હતો ?

➤ 2011માં વસ્તીવૃદ્ધિનો એર 1.64 % હતો.

(4) વિશ્વવસ્તીમાં ભારતનો કમ કેટલામો છે ?

➤ વિશ્વ વસ્તીમાં ભારતનો કમ બીજો છે.

(5) ઈ.સ. 2011માં ગુજરાતમાં એ 1000 પુરુષોએ

સ્ત્રીઓનું પ્રમાણું કેટલું હતું ?

- 2011માં ગુજરાતમાં એ 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું
પ્રમાણું 918 હતું.

(6) વય-જીવન અનુસાર વસ્તીની વહેંચણી એટલે શું ?

➤ વયજીવન અનુસાર વસ્તીની વહેંચણી એટલે દેશની
વસ્તીનું વિવિધ વયજીવનમાં વિભાજન.

(7) કયા વયજીવનમાં ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી જોવા મળે
છે ?

➤ ભારતમાં 15 - 64 વર્ષની વયજીવનમાં સૌથી વધુ વસ્તી
જોવા મળે છે.

(8) ભારતમાં 2011માં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીની ટકાવારી જણાવો.

- ભારતમાં 2011માં ગ્રામીણ વસ્તી 68 % અને શહેરી વસ્તી 32 % હતી.

(9) બાળમૃત્યુ-દર એટલે શું ?

➤ જીવતાં જન્મેલા દર 1000 બાળકોમાંથી એક
વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યો પહેલાં મૃત્યુ પામતાં
બાળકોની સંખ્યાને બાળ-મૃત્યુદર કરે છે.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ટ્રંકમાં જવાબ આપો :

- (1) 1921ના વર્ષને મહાનવિભાજક વર્ષ તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?
- > વસ્તીનું કદ અને વાર્ષિક વસ્તી-વૃદ્ધિદરની દસ્તિએ વિશ્વમાં ચીન પછી ભારત બીજો ક્રમ ધરાવે છે. 20મી સદીના આરંભથી 2001માં થયેલી વસ્તીગણતરીની માહિતી તપાસીએ તો 1921ના વર્ષને બાદ કરતાં 20મી સદી દરમિયાન ભારતમાં વસ્તી સતત વધતી ગઈ છે.

➤ 1951માં ભારતની વસ્તી 36.1 કરોડ હતી, તે 1991માં 84.63 કરોડ, 2001માં 102.9 કરોડ અને 2011માં 121.02 કરોડ થઈ. આ કારણાસર 1921નું વર્ષ 'મહાવિભાજક વર્ષ' તરીકે ઓળખાય છે. 1921 પહેલાં વસ્તી-વૃદ્ધિએ નીચો હતો અને ત્યારપણી 1901થી 1921ના ગામામાં રોગ, દુષ્કાળ વરોરેને કારણે વસ્તી-વધારાનો ૬૨ - ૦.૩ થયો હતો.

➤ તે સિવાય લાંબા સમય સુધી વસ્તી- વૃદ્ધિદર સતત
વધતો રહ્યો છે. તેથી 1921ના વર્ષને મહાવિભાજક
વર્ષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(2) ઉત્પાદક અને અનઉત્પાદક વસ્તી એટલે શું ?

- દેશની વસ્તીના વયજીથલક્ષી વિભાજન દ્વારા કામ કરતી અને કામ ન કરતી વસ્તીનો ખ્યાલ મળી રહે છે.
- 15 – 64 સુધીના વયજીથમાં મોટા ભાગની વસ્તી કામ કરતી વસ્તી છે, જે ઉત્પાદનમાં ફાળો આપે છે. આવી વસ્તીને ઉત્પાદક વસ્તી કહે છે.

- ભારતમાં ઉત્પાદક વસ્તી વધીને 2014માં 65.30% થઈ છે. આ વધારો દેશના વિકાસ માટે સારી બાબત છે.
- 0 - 14 સુધીના વચ્ચે અને 65થી વધુ વચ્ચની વસ્તીમાં બાળકો અને વૃદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે. આ લોકોને આશ્રિત વસ્તી એટલે કે ઉત્પાદક વસ્તી પર આધાર રાખતી વસ્તી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેને અનઉત્પાદક વસ્તી કહે છે.

➤ અનઉત્પાદક વસ્તી ઉત્પાદનમાં ફાળો આપતી નથી,
ઇતાં વપરાશ તો કરે જ છે. વર્ષ 2014માં અનઉત્પાદક
વસ્તી ઘટીને 34.70% થઈ છે.

(3) જન્મ-દરનો અર્થ આપી જન્મદર માપવા માટેનું સૂત્ર

જણાવો.

- એક વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન દર હજાર વસ્તીઈથ જીવતાં જન્મતાં બાળકોની સંખ્યાને 'જન્મદર' કહે છે.

કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન જીવતાં

$$\text{જન્મદર} = \frac{\text{જન્મેલાં બાળકોની કુલ સંખ્યા}}{\text{તે વર્ષ દરમિયાન કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

➤ ઉચ્ચો જન્મદર વસ્તી-વૃદ્ધિદરને અસર કરતું મહત્વનું
પરિબળ છે.

(4) મૃત્યુ-દરનો અર્થ આપી મૃત્યુ-દર માપવા માટેનું સૂત્ર જણાવો.

- એક વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન દર હજાર વસ્તીદીઠ થતાં મૃત્યુની સંખ્યાને 'મૃત્યુદર' કહે છે.
- કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન થતાં
$$\text{મૃત્યુદર} = \frac{\text{મૃત્યુની કુલ સંખ્યા}}{\text{તે વર્ષ દરમિયાન કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

➤ નીચો મૃત્યુદર વસ્તી-વૃદ્ધિદરને અસર કરતું મહત્વનું
પરિબળ છે.

(5) વસ્તીનીતિનો અર્થ આપો.

- વસ્તીને નિયંત્રિત કરવા માટેની નીતિને વસ્તીનીતિ કહે છે.
- વસ્તીવૃક્ષની સમસ્યાની ગંભીરતા સ્વીકારીને ભારતે 1950ના દાયકાથી વસ્તીનિયમનની નીતિ અમલમાં મૂકી છે.

- આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતે કુટુંબનિયોજનના કાર્યક્રમને એક રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ તરીકે સ્વીકારી, ઉંચા જન્મદરને નિયંત્રિત કરવાના સધન પ્રયાસો કર્યા છે.
- વિશ્વમાં સૌપ્રથમ વખત વસ્તીને નિયંત્રિત કરવા માટેના પ્રયત્ન વસ્તીનીતિ દ્વારા ભારતમાં થયા.

➤ વર્ષ 2000માં અસરકારક વસ્તીનીતિની સમિતિની
રચના ડૉ. એમ. એસ. સ્વામીનાથનાના વડપણ
હેઠળ કરવામાં આવી અને વસ્તીનિયમન માટેનાં
પગલાં જાહેર કરવામાં આવ્યાં.

પ્રશ્ન 4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વસ્તીવિસ્કોટની કિગતે સમજૂતી આપો.
- ભારતમાં અતિ ઉંચો જન્મદર અને ઝડપથી ઘટતા જતા મૃત્યુદરને કારણે વસ્તી-વૃદ્ધિદર વધે છે. આ કારણે થતા તીવ્ર વસ્તીવધારાને 'વસ્તીવિસ્કોટ' કહે છે.

- જેમ વિસ્કોર લોકોને બેબાકળા બનાવી વિનાશ સર્જે છે,
તેમ વસ્તીમાં થતો તીવ્ર વધારો પણ લાંબા ગાળે
અર્થતંત્રના વિકાસને અવરોધી, લોકોની આશાઓ અને
આકંક્ષાઓ માટે વિનાશકારી બની શકે છે.
- વિશ્વની અનેકવિધ સમસ્યાઓ પૈકીની એક મોટી અને
મુખ્ય સમસ્યા વસ્તીવધારાની છે. તેમાં પણ ભારતમાં
'વસ્તીવિસ્કોર' એક ગંભીર સમસ્યા છે.

- ભારતની વસ્તીના આંકડાઓ જોતાં ભારતમાં 1931થી 2011 સુધી વસ્તીમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે તે સ્પષ્ટ શાય છે.
- 1951માં ભારતની વસ્તી 36.1 કરોડ હતી, તે 2011માં વધીને 121.02 કરોડ થઈ. અર્થાત् 60 વર્ષમાં ભારતની વસ્તીમાં 85.7 કરોડ જેટલો વધારો થયો. વળી ભારતમાં સરેરાશ વસ્તીવૃદ્ધિનો એ 2.5 %ની આસપાસ રહ્યો છે.

આમ, વધુ વસ્તી અને વસ્તીવૃક્ષના ઊંચા દરને કારણે
વિશેષ કરીને 1970 પછી વસ્તીમાં જે ઝડપી વધારો
થયો, તેને વસ્તીવિસ્કોર તરીકે ઓળખવામાં આવે છ.

(2) નીચા મૃત્યુ-દરનાં કારણો જણાવો.

➤ ભારતમાં છેલ્લા થોડા દાયકા દરમિયાન મૃત્યુદરમાં ઝડપશી ઘટાડો થયો છ. 1951માં ભારતમાં મૃત્યુદર 27.4 હતો, જે 2011માં 7.1 જેટલી નીચી સપાઈ સુધી ઘટી ગયો છ. મૃત્યુદરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થવા માટેનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

1. આરોગ્યવિષયક પરિબળો :

આજાદી પહેલાં ભારતમાં પ્લેગ, શીતળા, ક્ષય, મેલેરિયા જેવા જીવલેણ રોગોને કારણે મૃત્યુદર ઉંચો હતો. પરંતુ આજાદી પછી ભારતમાં જાહેર આરોગ્યની સુવિધાઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો છે. આર્થિક વિકાસની સાથે તબીબીક્ષેત્રે ઘણાં સંશોધનો થયાં છે અને તબીબી સારવારની સુવિધાઓ ગ્રામવિસ્તારોમાં પણ હવે સુલભ બની છે.

➤ વિવિધ રોગો અટકાવવા માટેની દવાઓ તથા
રસીયોની શોધ શર્દી છે અને પ્રજાના ઉપયોગ માટે
તેમને સુલભ બનાવવામાં આવી છે. મેલેરિયા અને
રાજરોગ ગણ્ણાતા ક્ષયને કારણે થતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ
પણ ઘટી ગયું છે.

- આમ, 20મી સદીના અંતમાં આર્થિક વિકાસને કારણે મેડિકલ ક્ષેત્રે વધુ સારી પ્રગતિ થવાથી તેમજ વિવિધ રોગપ્રતિકારક રસીઓની શોધને કારણે રોગો પર અંકુશ આવતા મૃત્યુદર ઘટ્યો છે.
2. કુદરતી આઇટો પર નિયંત્રણ અને વાહનવ્યવહારની સગવડો :

➤ વાહનવ્યવહારની અને સંદેશાવ્યવહારની સગવડો વધતાં
દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, વાવાઓડાં વગેરે કુદરતી
આફતોનો ભોગ બનેલા લોકોને હવે સમયસર અને પૂરતા
પ્રમાણમાં રાહત પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું છે. પરિણામે
આવી આફતોથી થતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું
રહે છે.

3. દુષ્કાળ પર નિયંત્રણ :

➤ 1966થી હરિયાલી કાંતિ થવાથી દેશમાં અનાજનો
પુરવઠો પૂરતા પ્રમાણમાં હોવાથી દેશના કોઈ અછતગ્રસ્ત
વિસ્તારમાં છતવાળા વિસ્તારમાંથી સહેલાઈથી અનાજની
હેરફેર કરી, વસ્તીને ભૂખમરાને કારણે થતા મૃત્યુથી
બચાવી શકાય છે અને મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય છે.

4. શિક્ષણના સ્તરમાં સુધારો :

➤ લોકોમાં શિક્ષણનો સ્તર ઉંચો ગયો છે. શ્રી-શિક્ષણનું
પ્રમાણ અને પ્રસાર બંને વધ્યાં છ. આથી આરોગ્યની
જગવણી અંગે લોકોમાં સભાનતા આવી છ. પરિણામે
સરેરાશ આયુમર્યાદા વધી છ. આ કારણથી મૃત્યુદરમાં
ઘટાડો થયો છ.

5. જીવનધોરણમાં સુધારો :

આર્થિક વિકાસને કારણે લોકોની સરેરાશ આવકની સપાઠી ઊંચી જવાથી તેમના જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે. તેમના ખોરાકમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. તેઓ પહેલાં કરતાં સારી ગુણવત્તાવાળો અને પૌષ્ટિક ખોરાક, રહેઠાણની પૂરતી સગવડ, આરોગ્યની જગતવણી અને પૂરતું શિક્ષણ મેળવતા થયા છે. આની અસર મૃત્યુદર પર પડી છે અને મૃત્યુદર ઘટ્યો છે.

પ્રશ્ન 5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં જતિ-પ્રમાણ (૬૨ ૧૦૦૦ પુરુષોએ સ્ત્રીની સંખ્યા)ની વિગતે ચર્ચા કરો.
- દેશની વસ્તીમાં ૬૨ ૧૦૦૦ પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી છે, તે દર્શાવતા પ્રમાણને જતિ-પ્રમાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

➤ વસ્તીના અભ્યાસમાં જાતિ-પ્રમાણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે
છ. ૬૨ ૧૦૦૦ પુરુષોએ ઘટતી જતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા
દેશમાં કેટલીક સામાજિક વિષમતાઓ સજે છ. આ
વિષમતાને કારણે સામાજિક ક્ષેત્રે કુટુંબ, લગ્ન, પ્રજનન
વગેરે બાબતોમાં તેમજ અર્થવ્યવસ્થામાં અનેક પ્રશ્નો
ઉભા થાય છે, જેનું નિવારણ સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણની
વિષમતાનાં કારણો શોધી થઈ શકે છે.